

AFINITATS I TIBANTORS ENTRE JAUME COLLELL I FÈLIX SARDÀ I SALVANY

Joan REQUESENS

Si una de les funcions del treball dels historiadors és repensar o rellegir el passat per millor entendre i llegir el propi present, en part conformat per ell; si una altra de les funcions que possibiliten l'anterior és l'aportació de noves dades, les pàgines següents n'ofereixen alguna sobre la història de l'Església catalana de finals del segle XIX i inicis de l'actual. Que altres més entesos en la relectura històrica –i dient això cofesso les pròpies deficiències i ajusto els límits del treball relativitzant la meua interpretació– les puguin aprofitar i treure'n una memòria històrica més densa, la qual, de retop, serà més allixonadora per a tothom. Aquestes dades es mouen entorn de dos preveres que no sols tingueren un cert pes eclesial, sinó sobretot social i polític: Jaume Collell i Fèlix Sardà i Salvany.

La història de la seva relació va començar una tardor a les aules de la Universitat de Barcelona. L'any 1867 baixaren uns pocs joves de la comarca d'Osona. Uns hi retornaven i altres s'hi estrenaven. Entre aquests darrers n'hi havia un de vint anys, Jaume Collell i Bancells, nascut a Vic el 18 de desembre de 1846. Ho recorda en les seves memòries:

«Al curs de 1867-68, regnant encara Isabel Segona, la Universitat funcionava normalment i els estudiants, en general, mostràvem afició a saber. La classe d'en Milà [i Fontanals] era molt concorreguda i allí hi vaig tenir de condeixebles a dos seminaristes de Barcelona que ja anaven vestits de capellans, en Feliu Sardà i Salvany i en Celestí Matas.»¹

I en un altre text:

---

1. Jaume COLLELL, *Del meu fadrinatge*, Vic, Gazeta de Vich, 1920, p. 121. Cal tenir present –ho veurem ben aviat– que Sardà ja era capellà, tot i que Collell només el fa seminarista. Celestí Matas havia nascut l'any 1843 i era condeixeble de Sardà i Salvany i l'any 1871 ingressà en la Companyia de Jesús.

«Aquell jove de testa rossa, ulls blancs i mirada dolça (...) qui al cap de pocs anys havia d'empendre, amb la *Revista Popular* de Barcelona, la campanya més intensa i fecunda de propaganda catòlica que s'ha fet a Espanya des de la revolució de l'any 1868.»²

«De tràngol polític fou lo curs següent de 1868-69. Decretada la llibertat d'ensenyança, els vents de *fronda* se deixaren sentir en les aules universitàries; los professors se mostraven contrariats i la indisciplina cundia. En el pati on se feia el quart de *quanquam* ans d'entrar a classe, hi espetagaven les discussions polítiques, i allí es destriaren ja les opinions i tendències de dreta i esquerra.»³

Cap dubte no ens barra el pas per a contemplar Collell al mig d'aquelles discussions⁴ les quals li portaren algun fruit: arribà a ser proposat com a secretari personal del pretendent carlí, Carles VII⁵. Del seu condeixeble Fèlix Sardà no podem aventurar que es barregés en cap discussió. Tenia dos anys més que Collell, havia nascut a Sabadell en 1844, i era capellà. Sigui com sigui, el cas ha estat, per a la història, el següent: de les dretes configurades aleshores en nasqueren les que trespasaren fins a acabar en la tercera guerra carlina i les que posteriorment esdevingueren grups sociopolítics que podríem anomenar de centre.

Les pàgines següents es reparteixen en tres parts: la primera consta d'una selecció de dates i fets que evidencien la relació entre ells dos i fins i tot la seva amistat; la segona versa sobre l'activitat religiosa que els agermanà i els distancià en la seva vocació de publicistes; la tercera, el catalanisme que també s'interposà entre ells⁶.

1. Els fets més visibles

Fèlix Sardà i Salvany va ser ordenat de prevere l'any 1865 i celebrà la seva primera missa al santuari de Montserrat el dia 11 de juny.

Jaume Collell, tot i ser seminarista de Vic –havia reprès els estudis eclesiàstics després de dos anys a la Universitat de Barcelona (1867-1869)– fou ordenat de prevere a Girona el 7 de juny de 1873 per raó de la revolució política d'aquells anys⁷.

2. Jaume COLLELL, *Les bodes d'or sacerdotals del Dr. Sardà y Salvany*, dins *Gazeta de Vich* 100 (8-VI-1915).

3. COLLELL, *Del meu fadrinatge* 121.

4. A més a més d'aquelles de la penya «El Estímulo» on parlà de la decadència borbònica. Vegeu *Ibid.* 84-85.

5. Vegeu Joan REQUESENS i PIQUÉ, *Jaume Collell i la Renaixença* (microforma), Barcelona, Universitat de Barcelona, 1992, pp. 160-164.

6. A l'origen d'aquestes pàgines hi ha el text d'una conferència que feu el dia 24 d'abril de 1996, amb el títol *Els publicistes Jaume Collell i Fèlix Sardà i Salvany*, a la Sala d'Actes de l'Acadèmia Catòlica de Sabadell en ocasió del 125e aniversari de la seva fundació. L'ocasió d'estampar-ne una part em permet d'agrair l'atenció de tota la Junta Directiva de l'Acadèmia, en especial la del seu president Sr. Salvador Soley i, pel seu ajut, la de Josep Massot i Muntaner.

7. «Lo Iltrm. Sr. Bisbe de Girona [Constantí Bonet] m'ordenà de sacerdot. *Benedic anima*

Collell era un jove pràctic en el camp de la premsa⁸. Retornat a Vic, va ser redactor de la revista eclesiàstico-tradicionalista *El Domingo* i també agafà la ploma per col·laborar al costat de Sardà i Salvany, que, juntament amb Primitiu Sanmartí, havia fundat *La Revista Popular* el gener de l'any 1871. Li envià el seu primer article, exactament el poema *Antítesis. La petrolera y la Hermana de la Caridad*. Aparegué en el número del dissabte 17 d'agost de 1872 i catorze dies després arribava a Sardà i Salvany una carta de Collell en resposta a la seva d'agraïment per la col·laboració rebuda.

«En vez de agradecerme lo poco que hago por la *Revista*, debería V. de culparme, pues me avergüenzo de contribuir tan parcamente a tan buena obra. Procuraré emendarme y, en cuanto tenga un poco de vagar, haré alguna otra *antítesis* con los asuntos que V. me indica, u otra cosa por el estilo. En ese momento no me ocurre nada que sugerirle a V. como modestamente me pide, pero crea que lo haré así que se me ofrezca algún pensamiento sobre que V. pueda hincar la pluma.»⁹

De l'epistolari entre ells dos només ens n'ha arribat la part de Collell, i no sabem si completa o minvada. Les cartes de Sardà foren cremades a Vic l'any 1936 o bé desaparegueren a Sabadell, puix que Collell les havia ordenades per a un volum de la «Biblioteca Sabadellenca», com consta en la llista dels anunciats que hi ha en l'onzè volum de l'any 1927¹⁰. La primera carta fou aquesta:

«+ Rdo. Sr. D. Félix Sardá y Salvany. Barna.
Vich Enero 30/71

Pues, amigo, V. acertó en el nombre; camaradas han de ser el iluminado *oscurantista* que anda por ahí zurrando la badana á todo *quisque* que hueela á liberal y el pobre *neo* que compone librerijos que parecen salidos de una manga de fraile. Al que no quiere caldo, taza y media; a los progrereros (*sic*) modernos que al oler una cosa rancia se santiguarían si la señal de la cruz no fuese tan vieja, hártales de ranciedades a diestro y siniestro hasta ver si se tragan un sorbito de la tan aborrecida pócima. Cofrades somos de esa nueva Santa Hermandad que anda persiguiendo sin tregua ni descanso a los innumerables salteadores que tienen infestada la república, y no hemos de parar hasta que se nos caiga el arma de las manos.

mea Domino» (Jaume COLLELL, *Efemerides dels meus 50 anys de sacerdocí*, Vic, Gazeta de Vich, 1938, p. 19. Vegeu també *Epistolari de Josep Torras i Bages*. Pròleg, transcripció i anotació de Jaume Medina, vol. I, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 53).

8. Vegeu un breu resum de la seva vocació periodística en Jaume COLLELL, *Escruts polítics* (Jaume Caresmar 10). Edició, presentació i cronologia de Joan REQUESENS, pròleg d'Isidre Molas, Vic, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives - Eumo, 1996, pp. 5-15.

9. Avui l'epistolari de Jaume Collell dirigit a F. Sardà i Salvany es conserva a l'«Archivium Historicum Societatis Iesu Catalauniae» (Sant Cugat del Vallès) i se'n dóna la catalogació amb les dues lletres inicials dels seus cognoms i les xifres que corresponen a la capsula, carpeta i número de carta respectivament. Així, doncs, SS 2/11/2 (31 agost 1872).

10. Vegeu Joan UGAS, *Ideari del Doctor Sardà i Salvany*, vol. I (Biblioteca Sabadellenca XI), Sabadell 1927.

Ese es el voto que tiene hecho el *Estudiant* de Teología, el cual agradece infinitamente al *Oscurantista de buena fe* su artículo laudatorio del *Nou Fra Anselm*, libricó que con tan buenos vientos empujado navega con tal próspera fortuna que se ha agotado ya la edición primera. Tómase V. la parte que en eso le corresponde, porque los hijos no solo deben lo que son a sus padres, sino también a los padrinos que los sacan de pila, y ponderan sus gracias y perfecciones entre los vecinos. Reciba mi sincera expresión de gratitud de mi amistad que, valga lo que valiere, será cordial y afectuosa como lo es la suya que yo acepto gozoso. Latente estaba en una mútua simpatía y que no dudo se ha de estrechar mucho con el trato y correspondencia.

Como es de suponer he visto con agrado la *Revista popular* y creo que está destinada a dar mucho fruto; aunque Sanmartí no me haya directamente invitado, me di por tal con el recibo de su prospecto; y en tratándose de hacer bien no se ha de ir con zandajas y formalidades. Haré lo que pueda en los ratos que me dejen libres mis estudios, y escribir algún artículo para el *Domingo*, periódico religioso de ésta que la mayor parte de los números he de arreglarle solito. Voy, además, a publicar una «Biblioteca catalana de bona propaganda» que no dejará de llevarme mucho tiempo. Pero, como digo, quiero algún día que algún trabajillo mío vaya detrás de uno de F.S., aunque temo ribetearlo demasiado de política y no cuadre bién con el programa de la *Revista*. En tal caso queda V. con amplios poderes para condimentarlo con su salsa, y quitarle la parte pimentosa que trajese.

Ya sabrá V. que estoy encerradito en el Seminario con el fin de prepararme para entrar debidamente en el estado sacerdotal; no descuide por consiguiente de rogar alguna vez por este su fiel y verdadero amigo que bien necesita de oraciones de las almas buenas amigas de Jesús, para corresponder dignamente a la vocación divina. No olvide pues a quien bien le quiere

Jaime Collell.»¹¹

Collell i Sardà s'havien conegut a la Universitat de Barcelona, però aquella coneixença no passà enllà. Tan bon punt Collell decidí de retornar a la carrera eclesiàstica, escriu i publica un llibret de versos, *Nou fra Anselm. Llibre de bons consells*, a imitació del medieval d'Anselm Turmeda, i el signa amb el pseudònim «Un Estudiant de Teologia». Aparegué poc abans del Nadal de 1870 i el número 4 de la *Revista Popular* del 21 de gener següent portava aquest anunci: «Recordamos a nuestros suscritores del Principado y de Valencia la obra intitulada: *Nou fra Anselm*; es un librito tan corto en páginas como abundante en sana doctrina. Merece ser el libro del hogar en todas las casas catalanas.»¹² Però ja el dia 15 el periòdic monàrquico-carlí de Barcelona *La Convicció* –fundat i dirigit per Lluís M. de Llauder– havia publicat un elogiós article signat per «El Oscutantista de Buena Fe» que no era altre que mossèn Sardà i Salvany¹³. Copia algunes estrofes i les aplica a la política liberal del

11. SS 2/11/1 (30^è gener 1871).

12. *Revista Popular* I 4 (21 gener 1871) 32.

13. «(...) ¡Has leído la *Teología popular* y los artículos de cierto *Oscurantista* que anda por ahí todos los Domingos charlando y cometiendo mil travesuras con la mayor buena fe? Pues oye,

moment, recomana l'obra i la considera «la constitució domèstica de la família». Han coincidit les seves posicions ideològico-religioses amb les del poema i n'és la prova l'inici de la carta: «camaradas han de ser el iluminado oscurantista (...) y el pobre neo». Però hi ha el matís que els separa. «Neo» era la manera de ser anomenada tota persona que fos o s'acostés a l'agrupació conservadora que, sorgida de les files del partit moderat –ens situem en l'àrea política espanyola–, en els anys cinquanta, s'havia constituït amb la intenció explícita de defensar els drets de l'Església catòlica, guiada per la doctrina més apocalíptica de Donoso Cortés i capitanejada per Cándido Nocedal. Arran del reconeixement del Regne d'Itàlia per decret d'Isabel II el juliol de 1865, aquesta formació es convertí en partit i trencà del tot amb el moderat. Es trasmutà en una formació política de «católicos antes que políticos y políticos sólo por la necesidad de defender el catolicismo»¹⁴. Acabaren essent els integristes afiliats amb els carlins a partir de 1871¹⁵. En aquest moment, però, «neo» encara és una posició més aviat moderada i aquesta diferència de matís ideològic no impedí a Collell de constatar que «latente estaba en una mútua simpatía y que no dudo se ha de estrechar mucho con el trato y correspondencia». Tot seguit també hi llegim: «Quiero algún día que algún trabajillo mío vaya detrás de uno de F. S., aunque temo ribetearlo demasiado de política y no cuadre bien con el programa de la *Revista*.» Quin era el programa? «Nada, ni un pensamiento, para la política; todo, hasta el último aliento, para la Religión.» Sardà i Salvany l'entenia així: «Clarito es esto y absoluto, y sin rodeos de ninguna clase. No cabe aquí interpretación, estricta o lasa. *Nada, todo*, he ahí las palabras más límpias del diccionario (...) intolerantes como la verdad e intransigentes como el deber (...). Lo inmutable, lo eterno, lo superior a las miserables intriguillas de partido, eso defendemos y a eso tenemos consagrada toda nuestra existencia.»¹⁶ Collell és conscient que no sap abstenir-se de parlar de política. El seu primer article signat amb totes les lletres, l'any 1868, havia estat d'un tema polític, com molts dels anteriors des de 1865 sota les inicials J.C.B.¹⁷ I si la seva obra de publicista ens semblés que només parla religiosament, la seva profunda arrel política l'evidenciaren matinerament els catorze articles de Mañé i Fla-

---

aunque te parezca escasa recomendación. Hermanos suyos serán, y gemelos, algunos de los artículos de la presente "Revista". A tiro de fusil vas a conocérselo en la fisonomía.» Del *Prospecto*, dins *Revista Popular* I 1 (1 gener 1871) 2.

14. Vegeu Joan BONET - Casimir MARTÍ, *L'Integrisme a Catalunya. Les Grans Polèmiques: 1881-1888*, Barcelona, Vicens-Vives, 1990, pp. 26-33.

15. Aquesta és la visió integrista dels «neos» que estampà la *Revista Popular* a continuació, paradoxalment, d'un elogiós text als versos i a l'art declamatori de Jaume Collell: «El *neismo* es una pantalla bajo la cual se ha hecho y se hace cruda guerra contra la Religión, contra el clero, contra toda persona honrada» (ANÒNIM, *Los neos*, dins *Revista Popular* II 55 [13 gener 1872] 18).

16. F[èlix] S[ardà] y S[alvany], *La Política y la Religión*, dins *Revista Popular* I 1 (1 gener 1871) 2.

17. J. COLLELL, *Apuntaciones*, dins *Eco de la Montaña* VI 616 (6 setembre 1868).

quer on dissenyava la seva política conservadora catalanista dedicant-los «Al Rdo. D. Jaime Collell y Bancells» en 1878¹⁸. I avui ho ha posat altament de relleu l'anàlisi d'Isidre Molas¹⁹. Tot plegat eren les coincidències i les divergències... es van fer amics.

Els textos de Jaume Collell publicats a la *Revista Popular* porten la seva signatura algun cop, però majoritàriament J. C. més l'abreviació de prevere «Pbro.»; apareixen a partir de l'abril de 1874 i arriben fins al maig de 1877, en la seva primera etapa de col·laboració. Amigable col·laboració quan Collell lliurava la suma del Diner de Sant Pere ofrenat pels subscriptors de la *Revista Popular* i una col·lecció relligada dels últims números a Pius IX en nom de Sardà i Salvany el mes de febrer de 1874, i per segona vegada ho feia a Lleó XIII pel gener de 1879²⁰. Arran d'un dels diversos viatges que Collell féu a Roma, concretament, el segon, a principis de 1879, va escriure'n les impressions en unes proses que publicà a *La Veu del Montserrat* i uns mesos després les estampà en un llibret, *Fulles soltes del dietari d'un romeu periodista*. Aquesta segona estampació és dedicada a Sardà i Salvany, «infatigable atleta de la propaganda catòlica a Espanya»²¹. A l'apreci que Collell manifesta en aquesta dedicatòria, cal sumar-hi l'agraïment pel recolzament públic que havia rebut des de la *Revista Popular* quan per una manifasseria d'integristes el bisbe de Vic suspengué *La Veu del Montserrat*, fundada per ell el febrer de 1878. «La honra de uno de los nuestros debemos mirarla como la honra de todos, y en este punto creemos culpable la más leve indecisión o flojedad.» Quan de nou *La Veu del Montserrat* eixí al carrer va escriure: «Volvemos a recomendar a nuestros lectores el susodicho semanario catalán, hoy más que nunca digno de confianza y de que le alienten en su árdua empresa todos los buenos.»²²

18. Vegeu COLLELL, *Escrits polítics* 10-11.

19. Vegeu Isidre MOLAS, *Pròleg*, dins COLLELL, *Escrits polítics* 21-59.

20. «En aquellos mismos días cumplirán 5 años que tuve la inolvidable dicha de presentar la *Revista* y ofrecer su donativo al venerable Pio IX, y ya ves que en esta nueva ocasión será para mi mucha honra hacer tus veces ante la Santidad de León XIII» (SS 2/11/19 del 20 gener 1879); vegeu REQUESENS, *Jaume Collell* 212, n. 119. Pel primer viatge, vegeu p. 183, nn. 9 i 13, i p. 184, n. 14.

21. El text sencer és el següent: «Al Reverent Doctor Feliu Sardà i Salvany, prevere, Director de la *Revista Popular*. Per ella mateixa se me n'és anada la ploma a estampar lo teu nom al davant d'eixes *Fulles soltes del Dietari d'un Romeu periodista*. Perquè a ningú millor podia fer-ne coral dedicatòria que a l'infatigable atleta (guerriller, dius tu, per modèstia) de la propaganda catòlica a Espanya, al periodista més volgut i més popular de nostra terra. Tu que has treballat amb tan ardorós coratge per realçar aqueix gran sentiment, que no és nou a la Iglésia, però sí molt renovellat en nostres dies, justament anomenat *devoció al Papa* per lo simpàtic felipó anglès, P. Faber, sabràs apreciar eixes memòries, eixutes de mèrit literari, però molt rublertes de filial amor a la Santa Sede. Accepta'l, doncs, eix record de la Romeria dels periodistes com una prova de germandat i lleal companyerisme de ton ver amic *in corde Jesu*, Jaume» (J. COLLELL, *Les Fulles soltes del dietari d'un Romeu periodista*, dins *Homenatge a Maria Inmaculada. Corona poètica en llahor de Pio IX ab poesies de divers autors catalans composta y en celebritat del XXV aniversari de la definició dogmàtica publicada per Jaume Collell*, Vic, Ramon Anglada, 1879, p. 34).

22. Els dos fragments corresponen als articles de SARDÀ I SALVANY, *Debida vindicació*,

L'any 1880 vingué el mil·lenari de la troballa de la imatge de la Mare de Déu de Montserrat. «Nosaltres en sa companyia [la de Sardà i Salvany] havíem treballat (...) en aquella memorable temporada del Milenar de Montserrat i de la solemne coronació canònica de la sagrada imatge de la *Moreneta*.»²³

Acabades les festes i celebracions montserratines, la situació del país avançava per camins de confrontació político-religiosa i, just aquí, l'amistat que nasqué a l'ampara d'uns versos turmedians i d'uns altres contraposant les dones de la Comuna de París a les monges de Sant Vicenç de Paül i, encara, dels versos que a la *Revista Popular* publicà en homenatge a Antoni Aparici i Guijarro²⁴, trontollà.

Una amistat que en les cartes de Collell sonava així: «Mi buen amigo», «Mi querido amigo» o «Mi queridísimo amigo», «Mi querido Félix», «Mi querido y buen amigo» fins al «Mi estimado amigo» de la carta del 31 de juliol de 1883, on llegim: «No sé hasta que punto la maldita confusión que a todos nos trae acendeados, habrá podido influir en el afecto que, gracias a Dios, hace tiempo nos profesamos; pero confío que no ha de serte desagradable recibir en el día de tu santo patrón, la felicitación cordialísima de Jaime», i el convidava a passar uns quants dies a casa seva, a Vic. Amb la felicitació de l'any 1882 li havia demanat «el consuelo de cuatro líneas aunque sean para reñirme»²⁵. I el 7 de desembre li escrivia: «Como supongo que a pesar de mi *mesticismo* no me has borrado de la lista de tus intenciones *in orationibus et sacrificiis*, espero harás un *memento* (...) tu invariable amigo.»²⁶ Cada paraula de Collell fa pensar que Sardà ja no li deia res. I després de la carta del juliol de 1883 la següent que s'ha conservat és ja de passats sis anys, del desembre de 1889, i l'altra del febrer de 1891.

L'actitud que Collell copsa en Sardà i que amb discretes paraules li retreu en aquestes cartes dels anys 1882 i 1883, no era pas cosa passatgera, certament, i n'era conscient des de la situació de preeminència en què ell es trobava al costat de l'episcopat català. Collell residí a Roma entre el desembre de 1882 i el maig de 1883 comissionat secretament davant de Lleó XIII pels bisbes de Tarragona, Benet Vilamitjana, de Barcelona, Josep M. de Urquinaona, i de Vic, Josep Morgades²⁷. Del motiu secret —avui sabem que estava relacionat amb les

dins *Revista Popular* IX 438 (1-V-1879) 293-294, i a un altre sense títol dins *Revista Popular* IX 445 (19-VI-1879) 408. *La Veu del Montserrat* no aparegué durant el mes de maig i els dotze primers dies de juny. Les dades de l'afer són aplegades en REQUESENS, *Jaume Collell* 212-216.

23. J. COLLELL, *Santa Memoria*, dins *Gazeta de Vich* XIX 2450 (14 març 1922) 1.

24. J. COLLELL, *A la memoria del insigne escritor católico Don Antonio Aparisi y Guijarro*, dins *Revista Popular* II 100 (23 novembre 1872) 251. Segons notifica aquesta mateixa revista, el poema fou conegut el dissabte anterior, dia 21, en una vetllada fúnebre dedicada al finat per la Juventud Católica de Barcelona (vegeu *Ibid.* 247).

25. SS 2/12/15 (31 juliol 1883) i SS 2/12/13bis (31 juliol 1882) respectivament. Sant Fèlix Africà se celebra el dia 1 d'agost.

26. SS 2/12/14 (7 desembre 1882).

27. Vegeu REQUESENS, *Jaume Collell* 264-268.

tensions integristes d'aquells moments— alguna cosa en coneixia Jacint Verdaguer, potser una mica més Torras i Bages, pel que es llegeix en cartes conservades²⁸, però a Sardà i Salvany res no va dir-li llevat d'oferir els seus serveis «en lo que gustes mandarme», i de notificar-li que a Roma podia adreçar-li la correspondència al convent dominicà de la Minerva²⁹. En la carta escrita després d'haver tornat de Roma només li diu això: «Aproveché cuanto pude mi estancia en la Ciudad Eterna.»³⁰ Hi hagué esdeveniments com els següents.

Primer. A finals del mes de gener de 1881 es constituïa a Madrid la «Unión Católica». No pretenia altra cosa que «procurar la unión de los católicos que quisieran cooperar por los medios legales y lícitos a los fines religiosos y sociales» etc.³¹ És a dir: fer progressar la fe cristiana i defensar els drets de l'Església catòlica tot acceptant les lleis civils d'una monarquia parlamentària liberal —o quasi liberal— que permetia l'alternança en el poder entre el partit Conservador —de fet, conservador-liberal— d'Antonio Cánovas del Castillo i el Partit Liberal —de fet, liberal-conservador— de Práxedes Mateo Sagasta. Doncs bé, en aquest moment de la fundació el liberal Sagasta presidia el govern de Madrid. A Barcelona, Sardà i Salvany s'oposà a la «Unión Católica» perquè serà dirigida per Alejandro Pidal i Mon, es posarà al costat del rei Alfons i no pas del pretendent Carles i per tant, farà costat a una monarquia en certa forma liberal marcada per «la herida inmensa de la libertad de cultos»³². Afirmava Sardà: «Este abismo nos separa para siempre de la dinastía.»³³ Collell, per la seva banda es col·locà al costat de la «Unión Católica» i, tot fent professió d'antiliberal —«Entre las muchas gracias que Dios me ha hecho, cuento como muy especial la de sentir, ya desde muy pequeño, una invencible repugnancia a todo lo que huele a liberal»—³⁴, ha d'escriure una llarga carta a Sardà el dia 18 d'abril. Li conta que ja als seus setze anys estava subscript a un periòdic carlí, però que ara, per raons de «procediment» —és a dir, d'estratègia de periodista catòlic i catalanista—, la seva posició és aquesta: «Es necesario, sin abdicar de nada, poner la cuestión política, habida razón de las condiciones de cada Estado en particular, en término muy secundario, especialmente como arma de propaganda.»³⁵ A poc a poc es perfilaran les posicions «integrista» i «mestissa», posicions polítiques sota la capa de la religió.

28. Vegeu *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. III. (1880-1882), transcripció i notes per Josep M. DE CASACUBERTA i Joan TORRENT i FÀBREGAS, Barcelona, Barcino, 1971, pp. 240 i 257; i *Epistolari de Josep Torras i Bages* I 164-174, amb la llarga nota explicativa del mateix Collell.

29. SS 2/12/14 (7 desembre 1882).

30. SS 2/12/15 (31 juliol 1883).

31. Vegeu el text en BONET - MARTÍ, *L'Integrisme a Catalunya* 36.

32. Així ho escrivia en una carta a Celestí Mates el mes de gener de 1881 (vegeu el text en BONET - MARTÍ, *L'Integrisme a Catalunya* 38).

33. Vegeu *Ibidem*.

34. SS 2/12/6 (18 abril 1881).

35. *Ibidem*.

Segon. Entre els anys 1881 i 1882, s'allargassà un estira i arronsa per organitzar una peregrinació espanyola a Roma que Ramon Nocedal i el seu pare, Cándido Nocedal –representant màxim en el partit carlí del pretendent Carles VII que residia aleshores a Venècia–, pretenien fer i refer des del seu antull de tal manera que solament fos dirigida i composta de carlins, puix es consideraven a si mateixos com els únics espanyols autènticament catòlics. Finalment Roma, a través del cardenal Jacobini, secretari d'Estat, la desautoritzà el dia 13 de febrer de 1882. Sardà se'n dolgué, d'aquesta prohibició. Tot ho veié com una maniobra del mestissos. Calia, doncs, desemascarar el liberalisme de tots els qui no eren integristes o, amb més precisió, carlins d'íntegra fe catòlica, apostòlica i romana. Per a fer-ho ideà i escriví *El liberalismo es pecado*. Així ho comunicava al seu íntim amic el jesuïta Celestí Matas el dia 23 de març de 1882³⁶. Collell defensava que una peregrinació religiosa no l'havien d'organitzar laics –aquells dels quals deia en una carta al mateix Sardà «que manosean las mitras con una *sans façon* inaguantable»³⁷, sinó els bisbes. Sardà i Salvany ja havia escrit al mateix Mates el mes de gener que calia «ayudar a que el gran poeta –es referia a Jacint Verdaguer– se acabe de entrar bién en nuestra corriente, única ortodoxa, dejando esas malas compañías del catalanismo, o mejor de los catalanistas dels jochs florals, que a él y a Collell temo les hayan fascinado un poco»³⁸.

Tercer. Per l'abril de 1884 era publicada l'encíclica contra la maçoneria, la *Humanum Genus* de Lleó XIII. Els integristes portaren l'aigua al seu molí. Sardà ho féu amb disset articles a la *Revista Popular, Masonismo y catolicismo*. Torras i Bages, des de l'altre camp, en publicà vuit a *La Veu del Montserrat, ¿Qué és la Mosoneria?*³⁹ I en aquest moment aparegué *El liberalismo es pecado*.

Quart. Quan el partit carlí es dividí entre els fidels a Carles VII i els qui s'allistaren a la banda de la summa intransigència de Ramon Nocedal, Sardà i Salvany se n'anà amb aquests. Era el mes de juny de 1888. Deixava de ser realitat la visió que Jaume Collell tenia de Sardà l'abril de 1881: «Si todos los que llaman *intransigentes* fueran como tu ¿crees que habría cuestiones? A ti no te ofusca la pasión ni te mueven miras rastreras, así es que la entereza con que le-

36. Vegeu el text en BONET - MARTÍ, *L'Integrisme a Catalunya* 99.

37. SS 2/12/5 (13 abril 1881). Aquest graponejar mitres que lamenta Collell pujà de grau en anys successius i arribà fins i tot a Roma amb un article de *El Correo Catalán* de l'any 1884 que va editar i comentar a la ratlla del centenari dels fets Albert Manent. Era l'acusació de simonia contra catòlico-liberals als quals calia impedir «que con hipócritos disfraces sigan atravesando los umbrales del palacio del Pontífice Supremo». Vegeu Albert MANENT, *Una censura de la Santa Seu contra «El Correo Catalán» (1884)*, dins *Contribució a la Història de l'Església Catalana. Homenatge a Mossèn Joan Bonet i Baltà*, a cura d'Albert Manent, Josep Massot i Muntaner i Amadeu J. Soberanas i Lleó, Montserrat, Publicacions de l'Aabadia de Montserrat, 1983, pp. 219-236; el fragment citat es troba a la p. 230.

38. Vegeu el text en BONET - MARTÍ, *L'Integrisme a Catalunya* 150, n. 112.

39. Vegeu *Ibid.* 288-290, i Miquel S. SALARICH I TORRENTS, «*La Veu del Montserrat*» (1878-1902), Vic, Patronat d'Estudis Osonencs, 1993, p. 126.

vantas y sostiene la bandera ha de ser siempre simpática a todos los buenos, hasta a muchos que admiran lo que tu dices criterio *latente* del periódico (la *Revista Popular*) para determinadas cuestiones en que indudablemente no están de acuerdo contigo.»⁴⁰

L'amistat entre Collell i Sardà restà ferida. El «procediment», com deia Collell, la manera d'actuar en el periodisme, no va ser una qüestió precisament de simple «procediment». Qüestions de fons, visions diferents del món i de l'Església els separaven. El món era la realitat social que existia o bé era una cristiandat desitjada, però irreal; i l'Església era on els homes trobaven la salvació, o bé era la veritat que calia imposar-los. No foren gaire exactes les paraules de Collell: «Nuestro lazo de amistad, como es de acero templado al fuego del zelo sacerdotal, es demasiado fuerte para que puedan ni aflojarlo pequeñas diferencias.» Les proves les trobem en les seves pròpies cartes, com ja hem recordat. En una li dóna les gràcies perquè Sardà havia sortit en defensa de *La Veu del Montserrat*, de la qual ell estava allunyat per raó de malaltia, i acabava amb aquesta significativa precisió: «Me complazco en manifestarte mi gratitud y renovar te los afectos de un antiguo cariño que *aqua multa non potuerunt extinguere*.»⁴¹ En una altra de 1891 llegim: «Tomo la pluma para darte las gracias por haber notificado a tus lectores la aparición de *La Veu de Catalunya*, aunque lo hayas hecho sin frases de recomendación especial», i cap al final li demana, si li va bé, que un altre dia la recomani, i li parla d'un article, amb dibuix inclòs del marquès de Comillas, referit a La Rábida (Andalusia), «pero como supongo que todavía mi firma es, sino vitanda, sospechosa, no te lo ofrezco y lo mandaré a otra Ilustración». En una tercera, del mes de setembre de 1891, li ofereix un parell d'articles, si a ell li sembla, per a parlar del Rosari Monumental de Montserrat i el convida a passar un parell de dies a Vic⁴², però novament tot acabà aquí, pel que sabem, fins que no arribà l'any 1896.

Aquest turbulent període històric finí gràcies a tres significatius passos. Sardà féu el primer plegant les veles del seu integrisme amb l'article *Alto el fuego* el mes de juny de 1896⁴³.

El segon pas el féu Collell, a Trento. Allí adquireix notòria fama amb un vibrant discurs en el Congrés Antimaçònic Internacional del mes de setembre, el dia 30 al matí, exactament; a la tarda, a petició dels congressistes fou publicat en un diari vespertí; i quan Collell, després del discurs, arribà a l'hotel per

40. SS 2/12/6 (18 abril 1881).

41. SS/2/12/17 (23 desembre 1889).

42. SS 2/13/1 (26 febrer 1891) i SS 2/13/2 (25 setembre 1891). La *Revista Popular* donà la primera notícia del Rosari Monumental de Montserrat, recordant que havia estat una idea del canonge Collell de cinc anys abans, amb un article de M.S.E., Pro. —extret de *El Santísimo Rosario*—, en el núm. 1345 del 17 de setembre de 1896.

43. F. SARDÀ Y SALVANY, *Alto el Fuego*, dins *Revista Popular* XXVI 1331 (11-VI-1896) 370-371.

dinar, l'esperava Carles VII per felicitar-lo; una visita i una llarga conversa de l'etern pretendent a qui havia estat carlí en la joventesa i per poc secretari seu⁴⁴.

Tercer pas. El discurs tridentí de Collell fou conegut aquí perquè ell mateix el llegí el dia 11 d'octubre a l'Acadèmia Catòlica de Sabadell i perquè Fèlix Sardà l'hi publicà tot seguit a la *Revista Popular*. «Te agradezco el honor que hiciste a mi discurso de Trento, dándolo a conocer en España», li escrivia el darrer dia de l'any 1896⁴⁵.

Jaume Collell, a partir d'aquesta edició del discurs, reprèn les col·laboracions a la *Revista Popular*⁴⁶. I quan en 1916 morí Sardà i Salvany, ell féu el sermó del funeral i un article necrològic en lloança de «l'incansable batallador, lo *bonus miles Christi*, qui ha combatut intrèpidament per espai de mitja centúria a la impietat i a l'heretgia en totes les seves manifestacions i en totes les seves formes. Aixecà la bandera de la propaganda catòlica enmig de la fúria lliberal de la Revolució del 1868, i sempre ben alta i ben desplegada l'ha mantinguda amb braç ferm fins a l'hora de la seva mort»⁴⁷. Mentre Sardà i Salvany moria, Collell escrivia un article per a la *Revista Popular* que va haver d'acabar amb aquest paràgraf: «Post-Scriptum. Mientras en nuestro rincón de Vic escribíamos este artículo para el primer número de Año Nuevo, exhalaba sus últimos suspiros, en su casa de Sabadell, nuestro queridísimo Director. Tan amado, tan cristianamente llorado, que nosotros, sus fieles amigos, no hemos querido que su *Revista* fuese su mortaja, y, con la ayuda de Dios y con el fervor de los buenos, seguiremos trabajando bajo la guía, dirección y patrocinio del insigne maestro de la Apologética popular, que vivió siempre de cara a la eternidad.»⁴⁸ I Collell continuà col·laborant en la revista fins al mes de juliol.

En ocasió del cinquantenari de l'Acadèmia Catòlica de Sabadell, l'any 1922, recordava la «santa memòria» de «lo *apologista popular* dels temps moderns en la nostra Espanya»⁴⁹.

2. Les raons més soterrades

Els historiadors Joan Bonet i Casimir Martí han escrit que «la qüestió que va desencadenar entre els catòlics la polèmica que havia d'ocupar tota la dècada dels vuitanta i de prolongar-se en els anys subsegüents va ser la de la peregrinació a

44. Vegeu *Epistolari de Josep Torras i Bages* I 312.

45. Vegeu SS 2/13/3 (31 desembre 1896). El text és: J. COLLELL, *De la oración como arma contra la masonería*, dins *Revista Popular* XXVI 1352 (5-XI-1896) 289-291; 1353 (12-XI-1896) 305-307; 1354 (19-XI-1896) 321-323.

46. Aquesta col·laboració es manifestà també amb la publicació, l'any 1913, d'un llibret que aplega una sèrie d'articles estampats per Collell a la *Revista Popular* durant l'any 1875, ara amb el títol *Guerra a la blasfèmia!* i amb la censura eclesiàstica del mateix Sardà i Salvany.

47. J. COLLELL, *Ha mort lo Dr. Sardà y Salvany*, dins *Gazeta de Vich* III 190 (4 gener 1916) 2.

48. J. COLLELL, *De cara a la eternidad*, dins *Revista Popular* XLVI 2352 (13 gener 1916) 18.

49. J. COLLELL, *Santa Memoria*, dins *Gazeta de Vich* XIX 2450 (14 març 1922) 1.

Roma»⁵⁰, aquella ja esmentada que finalment Roma suspengué. És probable que en fos el detonant, però també podem privilegiar una altra dada ja esmentada. És la llibertat de cultes com a quinta essència de la maldat del liberalisme. Així ho pensaven tots els catòlics, tant els integristes com els mestissos.

Quan en l'any 1869 s'havia de donar forma a la Septembrina amb una nova Constitució, un dels grans cavalls de batalla fou la llibertat de cultes. Quan ara, a l'hora de la restauració d'una monarquia catòlica, s'ha de concretar una nova Constitució, moderats i liberals acorden la llibertat de cultes. Conta la història que Cánovas del Castillo, el dia 27 de febrer de 1876, va convocar Joan Mañé i Flaquer a Madrid i anaren tots dos a parlar de la unitat catòlica amb Alfons XII. Mañé i Flaquer va dir: «Señor, si establecemos los católicos la tolerancia pública para los que profesan los demás cultos, antes de veinticinco años, dado lo violento de las pasiones en nuestro pueblo, la incultura de las masas y la propensión de los agitadores de oficio en utilizarlas con pretextos de libertad de conciencia, seremos nosotros los católicos, no los toleradores, sino los tolerados.»⁵¹ Tan seriosa i fonamental era aquesta qüestió que la infanta Eulalia de Borbón, tia del rei, quan volgué descriure en les seves memòries la personalitat política del seu nebot ho féu amb paraules generals i només les concretà en un punt: «Alfonso XII había llevado a España la libertad de cultos como primer paso de todo un programa que realizar sobre la base de la Constitución que le devolvió el Trono.»⁵² Cánovas i el rei havien de nedar entre les aigües de l'integrisme carlí i del radicalisme liberal, per una part; per l'altra, entre les d'un concordat amb la Santa Seu i els catòlico-liberals d'aquí. L'aferrament religiós de la Constitució de la Restauració havia d'aconseguir dos objectius: posar fi a l'ajuda moral i material que una part qualificada de l'Església oferia a la insurrecció carlista i resoldre una situació que repercutia negativament sobre tots els liberals fent, a la vegada, que no quedés malparada la mateixa Església⁵³. Roma i Madrid transaccionaren i l'article 11

50. BONET - MARTÍ, *L'Integrisme a Catalunya* 61.

51. He tret aquesta citació de l'*Enciclopedia Espasa* –s.v. J. Mañé i Flaquer–, però també he trobat curiosament una afirmació contrària: «Mañé, enemigo de las intransigencias o de lo que él llamaba los dos fanatismos, no transigió nunca en materias de dogma, y por esto no aceptó jamás el libre examen o la libertad de conciencia, ni siquiera la tolerancia de cultos. Era católico a machamartillo, cada vez más religioso, devoto inclusive; pero al mismo tiempo era amante de las instituciones libres: o sea el programa del Congreso de Malinas» (Guillermo GRAELL, *D. Juan Mañé y Flaquer. Su biografía*, Barcelona, Domingo Casanovas, 1903, p. 60). Curiosament, dic, perquè el mateix Graell no s'està de testimoniar el lligam entre Mañé i Flaquer i el comte de Montalembert i tots aquells que creien en la compatibilitat entre catolicisme i llibertat moderna. Més encara, el presenta com un seguidor convençut d'aquesta línia catòlico-liberal. La seva confessió més explícita la podem llegir en una carta a l'amic Benet de Llança (vegeu Casimir MARTÍ, *La correspondència de Mañé i Flaquer amb Benet de Llança, duc de Solferino (1847-1862)*, dins *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* X (1982-1984), carta núm. 109, p. 90).

52. Eulalia de BORBÓN, *Memorias de...*, infanta de España, Barcelona, Juventud, 1958, p. 73.

53. Vegeu Miguel MARTÍNEZ CUADRADO, *La burguesía conservadora (1874-1931)*, Madrid, Alianza Universitaria-Alfaguara, 41978, p. 33.

quedà redactat així: «La Religión Católica, Apostólica, Romana, es la del Estado. La Nación se obliga a mantener el culto y sus ministros. Nadie será molestado en territorio español por sus opiniones religiosas, ni por el ejercicio de su respectivo culto, salvo el respeto debido a la moral cristiana.»

Allò que es desprèn d'aquest article constitucional és doble. En primer lloc, que el liberalisme no s'ha imposat del tot, puix que la religió dels catòlics es reconeix com la de l'Estat. En aquest punt, tant Collell com Sardà ho celebren. La seva posició de sempre ha estat i és antiliberal i poden constatar que en la lletra han guanyat. Però, en segon lloc, també constaten que en la mateixa lletra han perdut l'exercici religiós exclusiu: els liberals han aconseguit la llibertat de cultes. Tots dos veuen una contradicció; però, comptat i debatut, la interpretació que en donen els separa. Collell argumenta que, tot i haver-hi una sola religió, de fet es veu obligat a admetre'n d'altres perquè, «habida razón de las condiciones de cada Estado en particular», allò que ell pretén és ben clar: «Sin ensanchar para nada el camino del cielo, que estrecho lo dejó quien, a más de trazarlo, nos enseñó a andar, hacer muy ancho y tener bien abiertas las puertas que llevan a la Santa Iglesia, porque siempre, y más en los tiempos que corremos, ha sido gran cosa lograr que la gente se meta dentro por unas u otras vías.»⁵⁴ Sardà, per contra, diu que no pot ser, que aquesta llibertat crea un «abismo» que el separa, a ell i als qui estan amb ell⁵⁵. De què o de qui els aparta? ¿De Roma que s'ha avingut a aquesta situació tot defensant en teoria –la tesi– una sola i única religió per a les nacions, però que admet en la pràctica –la hipòtesi– l'existència de la llibertat religiosa que volen els liberals? No. Sardà no se separa de Roma, sinó d'una monarquia catòlica reinstaurada a Espanya, la d'Alfons XII, per confiar només en la de Carles VII. Tinc la sensació, tanmateix, que aquesta fugida pel camí de la política és l'encobriment del dubte en la rectitud de l'Església, a més a més de confirmar el ver fons polític-carlí de la seva posició. Ho afirmo perquè Sardà i Salvany professava teòricament la fidelitat absoluta a la jerarquia –la seva tesi–, però de fet –la seva hipòtesi– s'hi oposà amb la redacció del llibre *El liberalismo es pecado*. Ho expliciten prou bé les paraules epistolars a l'amic Celestí Matas. En la mateixa carta que li insinua la redacció d'aquesta obra li manifesta amb tota claredat que si el bisbe de Barcelona [Jaume Català, aleshores] suspèn la *Revista Popular* per no posar-se al costat de la jerarquia, recorrerà al tribunal eclesiàstic i que ja ha escrit a la Nunciatura de Madrid: «Figúrate si es cosa horrible ver a Sardà pleiteando contra su Obispo.» I en aquesta mateixa carta parla del bisbe recentment electe de Vic: «Morgades está hecho un *demonio*.» I una reveladora queixa en la darrera línia de la carta: «Collell se ha declarado contra nosotros.»⁵⁶ Escriu l'obra cons-

54. SS 2/12/6 (18 abril 1881).

55. Vegeu n. 32.

56. Vegeu el text en BONET - MARTÍ, *L'Integrisme a Catalunya* 99. Feia mig any que Sardà havia estat al costat de Morgades i de Collell en la comissió que decidia com havia de ser la me-

cient d'allò que significa. La redacta d'una tirada; la fa llegir a uns jesuïtes de la Cova de Manresa; l'envia a Madrid, a Ramon Nocedal que «la hará revisar oficialmente y, así que obtenga censura favorable, la echará al mundo, y allí será Troya. (...) En fin, allá veremos, y sea todo por Dios, hasta los nuevos disgustos que sin duda me traerá»⁵⁷. La correspondència de Sardà i Salvany té el valor de parlar-nos sense el recurs que li recordava Collell: «el criterio latente». «No olvidés –escrivia Sardà a Celestí Matas– que la mitad por lo menos de mis lectores no son carlistas, y que no conviene *esparverarlos* fuera de tiempo. Le expuse mi táctica a Nocedal y la aprobó.»⁵⁸ Què se n'ha fet, del seu lema «Nada para la política»? Allò que havia de ser: l'aplicació exacta de les paraules del publicista francès, canonge parisenc de Saint-Denis, Louis G. A. Ségur, traduïdes pel mateix Sardà i Salvany, «los sacerdotes verdaderamente prudentes, así como los católicos verdaderamente católicos, “mezclan” la Religión en todo, no para bajarlo todo, sino para hacer reinar perpétuamente a Dios en todos los lugares»⁵⁹. La religió barrejada amb tot, però com que es feia a partir d'ella i no pas des de la política, no es feia política; el joc perfecte, si més no així s'ho creien. Avui ens resulta ben clar el seu pensament i pas a pas se'ns desfà a les mans el seu lema. Només podem afegir-hi que fou ben original la seva consciència, i aquesta mateixa apreciació ens priva de judicar-la, però no ens embarrota pas el camí per a fer evidents les seves paraules i judicar-les, aquestes sí, objectivament. Penso en les escrites en els dos articles *Que conste* i *Nuestros centenarios*⁶⁰, en els quals defensa obertament que l'autèntica caritat cristiana pot arribar fins i tot a la difamació de les persones argumentant-ho, per exemple, amb frases com aquesta: «no detestamos ni execramos la carne y hueso de aquel hombre [del qual se n'ha de dir el nom sencer, escriu], o la fama material de aquel hombre, sino su funesta significación, su maléfica influencia, su perversa condición de palabra de Satanás para perder las almas... Y sin perjuicio, y aún con estricto deber de rogar por él para que le convierta Dios y le traiga a mejores caminos, podemos y debemos también rogar a Dios que le confunda y destruya...» Si no anem contra la seva carn ni els seus ossos, ni tampoc contra la seva fama material, contra què anem si «conviene sacar a la vergüenza ocultas fechorías (...) herir i derribar altivas reputaciones (...) lastimar honras e intereses»?⁶¹ Exactament allò que defensa en els capítols XXII-

---

dalla commemorativa de la coronació canònica de la Mare de Déu de Montserrat (vegeu *Revista Popular* XI 562 [15 setembre 1881] i 567 [20 octubre 1881] i també *Diario de Barcelona* 292 [19 octubre 1881]).

57. *L'Integrisme a Catalunya* 114.

58. *Ibid.* 128.

59. Louis SÉGUR, *La secta Católico-Liberal, versión literal del apúsculo de... Hommage aux Jeunes Catholiques-Liberaux*, por D. Félix Sardá y Salvany (...), Barcelona, Tipografía Católica, 1875, p. 56.

60. Vegeu *L'Integrisme a Catalunya* 130-131 i 150, n. 114.

61. Els textos formen part dels dos articles esmentats i citats en les pàgines de la nota precedent.

XXVII de *El liberalismo es pecado*: «La guerra es guerra; y nunca se hizo de otra manera que ofendiendo», amb un perfecte malabarisme: el Papa diu que cal ser suaus d'estil per a aconseguir la unió entre els catòlics, però com que tots els qui no professen exactament la meua interpretació no són catòlics, els puc tanquil·lament afalcionar com a «sectarios del error liberal»⁶².

El primer d'aquests dos articles fou prohibit per la censura eclesiàstica, però va córrer i, sense el seu nom, aparegué en la revista satírica dels carlins *La Vespa* el 19 de juliol de 1882; el segon, en la mateixa *Revista Popular*, el 17 d'agost. El que deien aquells articles era una part del que ell anomenava «el variadísimo arsenal de la apologética cristiana» en l'article titulat *Nuestros centenarios*⁶³. Però la cosa més significativa rau en el context on els escriví i circularen, sobretot el primer. A Madrid el reproduí *El Siglo Futuro*, i Celestí Mates li deia que havia vist «tu artículo ya famoso de la Caridad»⁶⁴. Durant aquells mateixos dies, en passà dos reunit en secret en una finca de Badalona amb el director de *El Correo Catalán*, Lluís M. de Llauder, amb el professor del Seminari de Barcelona, Gaietà Barraquer –carlí confés–, i amb el bisbe Salvador Casañas, entre altres⁶⁵. Ho sabem avui per la carta que el dia 27 de juliol escriví a Celestí Mates, on llegim també aquests altres mots: «Mi artículo me ha dado un disgusto apareciendo en *La Vespa*. Por suerte, me dicen que el obispo no me lo atribuye a mí, sino a la imprenta. Yo lo sentí, porque no me gusta salir de ley. Esto nunca. ¡Fuerte es, pero qué tal dirán si llegan a leer mi libro!»⁶⁶ Sardà reconeix que l'article és dur, però manifesta que encara ho és més el llibre que ha escrit. Tothom sospitava que l'article era seu, i molts ho sabien. Quasi no caldria comparar aquesta doctrina de Sardà i Salvany amb la que poques setmanes després manifestava l'encíclica *Cum multa* de Lleó XIII en el seu paràgraf desè: «I comsevulla que res no hi ha més contrari a la concòrdia que el desmanegament en el parlar, la temeritat en sospitar i la malícia en reprimir, cal evitar-ho amb molta precaució. Les disputes en defensa dels sagrats drets de l'Església no s'han de fer pladejant, sinó amb moderació i temperança, de tal manera que l'escriptor obtingui la victòria en la polèmica pel pes de les raons i no pas per la violència i aspror de l'estil.»

I, posats a confrontar textos amb l'encíclica, recordem les paraules de Col·lell que separaven la religió de la política: «Desde que tengo la dicha de ser sacerdote, he visto la misma cuestión bajo un aspecto a mi entender más elevado, y me ha parecido que si se quiere hacer algo para esa pobre y maltrecha sociedad que se aparta de Dios y persigue a su Santa Iglesia, es necesario, sin abdicar de nada, poner la cuestión política, habida razón de las condiciones de cada

62. Fèlix SARDÀ I SALVANY, *El Liberalismo es pecado. Cuestiones candentes*, Barcelona, Llibreria y Tipografía Católica, 1884, pp. 110 i 112.

63. Vegeu una part d'aquest article en *L'Integrisme a Catalunya 150-151*, n. 14.

64. Vegeu el text en *Ibid.* 133-134.

65. *Ibid.* 131.

66. *Ibidem*.

Estado en particular, en término muy secundario»⁶⁷, i llegir les del paràgraf sisè del text papal: «és just que es miri com d'un ordre més elevat la religió (...) i així (...) es preservi enmig dels canvis de les coses humanes i dels mateixos transtorns de les nacions (...) i tots treballaran fent callar els parers diversos en qüestió política, els quals, d'altra banda, es poden mantenir.» S'ha d'escriure planerament que el punt de vista de Collell fou confirmat per l'encíclica i condemnat el de Sardà i Salvany. Els seus ideals i estils de publicistes no s'emba-gaven de cap de les maneres.

Jaume Collell era ben bé d'un altre parer, d'un altre mode d'apostolat. Tan certa és i diversa del tot la seva posició que només es retrobaran després que Sardà i Salvany hagi publicat el seu article *Alto el fuego*. Aleshores s'avingué a la posició moderada de Collell, i al seu punt de vista manifestat a Trento. L'autèntic enemic del catolicisme, la més autèntica encarnació del liberalisme, era la maçoneria. I quina era la seva apologètica davant les tesis maçònico-liberals que consideraven revolucionàries, destructores de l'ordre social? Quines les seves idees? Cap. Aquest em sembla que fou el drama d'aquells homes. El discurs de Collell va ser: *De la oración como arma contra la masonería*. Hom té la impressió que quan Sardà i Salvany s'arborava perquè en l'organització del centenari de santa Teresa de Jesús el cardenal Moreno de Toledo coincidís amb el maçó Cánovas del Castillo⁶⁸; o quan ara a Trento Collell afirma que «si no os basta la voz del Papa, cuyos consejos para el buen católico tienen fuerza de precepto; si quereis un argumento poderosísimo y concluyente, vedlo, señores, en la gruta bendita de Lourdes»⁶⁹, hom té la impressió, repeiteixo, que tot queda reduït a sentiments. I, per torna, Collell, com mai, els exposa en aquest discurs amb un llenguatge del tot bèl·lic —que ens recorda curiosament la seva primera carta a Sardà i Salvany de l'any 1871—, remarcant «que no es figura retórica de que yo me valga en estos momentos para enardecer vuestros ánimos, la bélica alegoría de la espada de la oración; el apóstol san Pablo es quien nos la enseña y la explica en aquel animoso grito de combate que lanza en su carta a los de Éfeso, armando al cristiano como soldado de Cristo, con el arnés completo, con toda la fuerte armadura de Dios»⁷⁰. Emparlat

67. SS 2/12/6 (18 abril 1881).

68. La dada es confirma indirectament per la carta del bisbe Morgades a Mons. Luigi Palotti, Substitut de la Secretaria d'Estat del Vaticà (vegeu *L'Integrisme a Catalunya* 160). En una altra dirigida a J. Verdaguer, Sardà escrivia el mes de juny d'aquell any 1882: «Ya sabrás que se lo va ha hacer suyo [el centenari de Santa Teresa de Jesús] la francmasonería y que la Junta organizadora se reúne en Madrid en la Presidencia del Consejo de Ministros. Presidentes de la Junta Central: Sagasta y el Cardenal Moreno. Me preparo a romper el fuego contra esta organización. ¡Qué Babel, Santo Dios!» (*Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. III, pp. 223-224).

69. J. COLLELL, *De la oración como arma contra la masonería*, dins *Revista Popular* XXVI 1354 (19 novembre 1896) 323.

70. *Ibid.*, dins *Revista Popular* XXVI 1352 (5 novembre 1896) 290.

en el text de Pau –interpretant-lo a l'inrevés– empra el verb «reconquistar»⁷¹ i acaba confiant en el Senyor que deixarà «aplastado por María el Masonismo bajo las ruedas del carro triunfal de la Iglesia»⁷².

Potser aquest llenguatge i aquest arborament transparenten una ideologia teològica: tot mirant Déu com a justificant, actuaven sota l'impuls d'una trama d'idees i sentiments que a voltes poc tenien a veure amb l'evangeli de Jesús, si més no, mirat des d'avui.

3. Un catalanisme polític divergent

Cal afegir-hi encara una altra dada no pas relinquible. Es tracta del catalanisme de Jaume Collell que també distancià l'amistat de Sardà i Salvany.

Josep Junyent i altres estudiosos han remarcat la gran diferència que hi hagué entre ell i Sardà davant el mil·lenari montserratí. «Els dos coincideixen volgutament a treballar amb tota empena per Montserrat. No discrepen pas en l'aspecte de fe i d'amor a la Moreneta, i amb tot, les seves visions i aspiracions són sovint ben contraposades: és més, un representa amb tota consciència i energia l'ideal de la Renaixença i la voluntat de catalanització de la pastoral de l'Església a Catalunya»⁷³; l'altre, Sardà i Salvany, amb paraules de Maur M. Boix, representa «el conformisme que avui en diem sucursalisme en tant que s'acomoda als plantejaments forans de l'ordre establert»⁷⁴. Ens ho testimonien la diversitat d'expressions en els textos de cadascun d'ells, comparacions que ha fet, i no pas totes les possibles, el mateix Josep Junyent. Molt explícitament, es veu la catalanitat eclesial de Collell justament en una carta a Sardà de quan es preparava la coronació canònica de la imatge bruna: «en los periódicos, y por lo que tu me dijiste, veo que el prelado coronante será seguramente el Emo. cardenal Benavides. Lo creo un disparate. A no venir otra vez el Sr. Nuncio, ni otro personaje *expresamente* delegado de S. S., la ceremonia de la coronación toca al Metropolitano de Cataluña. Tu que fácilmente entiendes las medias palabras, te harás cargo de esta insinuación, y con la influencia que gozas en Montserrat harás lo posible para evitar una falta de atención.»⁷⁵ Diguem de passada que, a Montserrat, la majoria dels monjos, situant-los ideològicament entre Collell i Sardà, es decantaven pel cantó del mossèn de Sabadell⁷⁶. A la *Revista Montserratina* s'hi pot llegir: «El Dr. Sardá

71. *Ibid.*, dins *Revista Popular* XXVI 1354 (19 novembre 1896) 322.

72. *Ibid.* 323.

73. Josep JUNYENT I RAFART, *Jaume Collell i Bancells: Les campanyes patriòtico-religioses (1878-1888)*, Vic, Patronat d'Estudis Ausonencs, 1990, pp. 45-46.

74. Maur M. BOIX, *Montserrat 1880: «La joya del Milenar»*, dins *Serra d'Or* XXIII 265 (octubre 1981) 24.

75. SS 2/12/8 (26 agost 1881).

76. Vegeu *L'Integrisme a Catalunya* 131. A la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat es con-

ha recordado muchas veces que con motivo de la campaña que se suscitó contra él al publicar su opúsculo *El liberalismo es pecado* recibió palabras de aliento de parte de numerosísimos Prelados, y el primero de ellos fue el Rdm. P. Muntadas, Abad entonces de este monasterio.»⁷⁷

Traslladem-nos a l'any 1907. La *Revista Popular* en el seu número del dia 13 de juny anunciava els Jocs Florals organitzats per la Lliga Regionalista de Sabadell; els treballs podien presentar-se fins al dia 10 de juliol i la festa se celebraria el primer dia d'agost, coincidint amb la Festa Major, presidida per Jaume Collell⁷⁸. I Collell féu el discurs *Les nostres festes majors*⁷⁹.

Un discurs floral, cert, però que només pot ser llegit correctament en el marc històric en què fou declamat. La Lliga Regionalista era aleshores la capdavantera de la coalició política que amb el nom de Solidaritat Catalana havia obtingut un ressonant èxit en les eleccions del mes d'abril. El vice-president de la mesa d'aquells Jocs Florals ostentava la novella designació de diputat a Madrid per Barcelona, a més a més de ser membre fundador de la mateixa Lliga Regionalista, l'arquitecte Puig i Cadafalch. Al seu costat s'asseia un fervent sabadellenc catalanista, fundador del primer Centre Catalanista de la ciutat en el llunyà any de 1879, periodista, poeta, dramaturg, cronista de la ciutat i organitzador del seu arxiu municipal, Manuel Ribot i Serra. També un altre sabadellenc periodista i historiador, militant de la Lliga, col·laborador de *La Veu de Catalunya* des de bon principi, Joan Costa i Déu, un dels delegats sabadellencs a la II Assemblea Catalanista celebrada a Reus el mes de maig de 1893. Amb ells feia de jurat un poeta barceloní i militant del mateix partit, advocat d'ofici i periodista, Manuel Folch i Torres. I un altre barceloní, col·laborador de fons des de feia dos anys en el diari *La Veu de Catalunya*, l'òrgan oficial de la Lliga⁸⁰, i el poeta més reconegut entre tots, Josep Carner. El darrer membre d'a-

---

serva l'exemplar —un dels cinquanta que en italià féu imprimir Sardà «cuando la Sagrada Congregación del Índice quiso publicar el decreto de enero de 1887 laudatorio (...)», segons lletra manuscrita per Gaietà Barraquer en l'exemplar idèntic a ell dedicat i conservat a la Biblioteca del Seminari de Barcelona— de *Il Liberalismo è peccato. Questioni che scottano*, Barcelona, Libreria e Tipografia cattolica (sic), 1887, amb la següent dedicatòria: «Rdm. P. Abad y Comunidad de / Montserrat [amb tinta negra i grafia de lletra diferent a la resta, que és l'autògrafa de Sardà i Salvany] / de su afmo. S. S. y atento capellán / in C. J. q. b. s. m. / Felix Sardá y Salvany pbro.»

77. Ramón COLOMÉ, *Montserrat y el Rdo. Dr. D. Félix Sardá y Salvany, Pbro.*, dins *Revista Montserratina* IX 103 (juliol 1915) 319, en nota.

78. Vegeu la notícia dins *Revista Popular* XXXVII 1905 (13 juliol 1907). Vegeu, també, *Una biografia del popular Canonge Collell escrita per lo Dr. Lluís Carreres*, dins *Jaume Collell. Miscel·lània d'Homenaje*, Barcelona, Altés, 1927, pp. 101-102.

79. Jaume COLLELL, *Les nostres Festes Majors. Discurs llegit en la festa dels Jochs Florals de la «Lliga Regionalista» de Sabadell lo dia 1 de Agost de 1907 per lo President del Jurat*, Vic, Imp. de Anglada, 1907.

80. Vegeu Jaume AULET, *Josep Carner i els orígens del Noucentisme* (Textos i Estudis de Cultura Catalana 26), Barcelona, Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, pp. 286-300, principalment les cinc darreres.

quella mesa era un altre eclesiàstic, el més ancià de tots, l'eximi escolapi sabadellenc Francesc Xavier Sallarès, gran pedagog i extraordinari predicador. No pot amagar-se que Jaume Collell presidia un jurat poètic de notables en les lletres i en la política de dretes en l'any de la victòria de la Solidaritat. Si tenim present això, la lectura del seu discurs presidencial adquireix un timbre provinent de més enllà dels mots tots sols. A més a més de l'emoció que hi encolava la veu del canonge vigatà, a l'aire ressonaven altres músiques. Prou coneixia quines eren les idees de la gent de la Lliga Regionalista⁸¹.

Collell encetà el discurs amb un axioma i amb una antiga experiència personal. Si la taula d'un convit és el millor lloc per a conèixer l'educació d'una persona, en les festes majors es coneix «lo temperament, la ideosincràcia, l'educació social i el grau de cultura d'un poble». L'experiència és el record de festes populars conegudes a Suïssa. Veié «aquells hòmens sans i robusts, jòvens i vells, disputar-se un premi en lo tir nacional de la ballesta, recordança de l'arma llegendària del llibertador Guillem Tell». I es pregunta «Quin dia serà que la nostra Catalunya tindrà ses festes verament catalanes?» El discurs avança amb un «somniajar despert» que veu les futures festes majors alliberades de tota estrangeria, «redimida de servituds vergonyoses», perquè Catalunya, assegura, és «l'exemplar més hermós i quasi diré heroic d'una nacionalitat confiscada que recobra sos drets i refà la seva personalitat, per assolir, quan hora sia, lo ideal de la vida autonòmica». Dues llargues paragrafades basteixen el pont entre el fet poètic i la realitat política amb mots concloents: «En una paraula, los nostres poetes han amarat de poesia la terra perquè hi prenguessen ferm les llavors beneïdes que van florint i granant en aqueix rumbós espigatge social i polític de justes reivindicacions i d'aspiracions salvadores.»

I dues coses més. No s'està de dir que els «grans ideals del Regionalisme (...) avui tenen ja una concreció admirable i una realitat pràctica d'indiscutible influència, i que hem d'esperar que serà més endavant fecundíssima, l'obra de la Solidaritat Catalana». La segona, ja al final del discurs, una altra experiència personal que conta així: «Del temps del que us parlo se'n podria dir la protohistòria del Catalanisme. Fa més de vint anys que aquí, a Sabadell, convidats per lo grup de coratjosos defensors de la santa causa, vinguérem a celebrar lo primer assaig de meeting polític; i dic assaig perquè algun dels oradors feia aquí ses primeres armes i son debut de propagandista, i perquè quasi tots temíem deixar afforar als llavis lo foc que duiem dins del cor. Al veure la meva sotana en lo escenari del vostre Teatre Principal, me féu l'efecte d'una romàntica conjura d'iniciats que anàvam a dir-li al públic, desorientat i tal volta un xic hostil, coses que segurament no comprendria.»

81. Un ideari que avui, per exemple, podem llegir en la síntesi que n'ha fet l'historiador Isidre MOLAS, *Lliga Catalana. Un estudi d'Estasiologia*, vol. I, Barcelona, Edicions 62, 21973, pp. 187-205.

Cal pensar que Collell deu referir-se a l'any 1879, quan es fundà el Centre Catalista de Sabadell. Per les expressions que fa servir, tot i que també assistí a la fundació del Centre Català l'any 1887⁸², sembla encaixar-hi millor la data de 1879. Jaume Collell també fou present a Sabadell en un acte polític-religiós que l'Ajuntament va organitzar a l'entorn del bisbe de Vic, Josep Morgades, i de la restauració del temple antic de Ripoll el 15 de novembre de 1888. Aquest acte, amb el qual s'estrenava el saló de la Casa Consistorial, tingué un parell de característiques. Malgrat ser una recapta de diners per a la reconstrucció de Ripoll, acte religiós, per tant, no se li podia donar aquest carèn, puix que el bisbe Morgades no podia actuar com a tal en el bisbat de Barcelona⁸³. Prengueren la paraula l'alcalde, Joan Casanoves, Anton de P. Capmany —que seria delegat sabadellenc a la I Assemblea Catalanista, la de Manresa de l'any 1892—, i Manuel Ribot i Serra, que llegí un remarcable poema on personificava el temple de Ripoll:

«Símbol d'aquesta terra, devall de tes arcades
 inspira'ns de la pàtria el nou destí;
 desperta en nostres ànimes les glòries oblidades
 i crida'ns a tothora:
 —Heu de refer la Pàtria com m'heu refet a mi.»⁸⁴

Aquest mateix to polític-patriòtic era el que l'ensotanat canonge Collell va fer present amb la recitació del seu poema *Sagramental* —guardonat aquell any en els Jocs Florals de Barcelona.

Collell deia en versos el mateix que manifestava en prosa a l'inici de la restauració de Ripoll: «Ell que té en sa divina mà la sort dels pobles, com lo cor dels homes; (...) Ell que enmig dels càstics de sa incorruptible justícia fa brillar la consoladora llum de sa infinita misericòrdia, tan per los individus com per les nacionalitats, Ell beneirà l'obra que avui en son nom comencem. (...) No; no haurem d'escriure sobre els enderrocs del profanat panteó dels nostres Comtes lo ròtol humiliant i desesperador de *Finis Catalauniae*.»⁸⁵ «Ell coneix les grans mercès que li férem de veure ja realisats en part aquestos ideals amb lo mer fet de veure un prelat de l'Església, un bisbe català, aixecar ben alta la bandera del catalanisme sobre les runes del monument més típic de la nacionalitat catalana, i convidar a tothom qui porte sang catalana, no precisament a tornar a alçar lo monument de pedra, sinó a restaurar la Pàtria.»⁸⁶ El setmanari *La Veu del Mont-*

82. De la presència de Jaume Collell a la fundació del Centre Català de Sabadell hi ha el testimoni d'una fotografia que pot veure's en *Jaume Collell. Miscel·lània d'Homenatge* 48-49.

83. Vegeu *L'Integrisme a Catalunya* 413-415.

84. Aquest poema (cent trenta-cinc versos) de Manuel Ribot i Serra, «*Lo Monestir de Ripoll*. Al Excm. Sr. Dr. D. Joseph Morgades y Gili, Bisbe de Vich», el va reproduir el mateix número de la revista que notificava la celebració de la vetllada: *La Veu del Montserrat* XI 46 (17 novembre 1888) 364.

85. Jaume COLLELL, *En nom de Déu*, dins *La Veu del Montserrat* IX 12 (20 març 1886) 90.

86. Jaume COLLELL, *Lo credo del catalanisme*, dins *La Veu del Montserrat* IX 13 (27 març 1886).

serrat, al cap d'un mes de l'homenatge que Sabadell reté al bisbe de Vic, donava aquesta informació: «Si els sabadellencs tinguessen molts imitadors, la restauració podria fer-se, no sols completa, sinó amb magnificència. Després de constituïda la Junta nombrada per lo Exmo. Sr. Bisbe, i en la que hi ha la més genuïna representació dels elements importants de la població, baix la presidència del Sr. Alcalde, en la primera reunió celebrada i a la que acudiren deu dels individus nombrats, se elevà la subscripció a la respectable suma de 2.000 pessetes. Mereixedors són d'un corol aplauso los bons sabadellencs que aixís demostren una il·lustració i un patriotisme que els honora sobremanera.»⁸⁷

Potser sí que en el discurs de 1907 recordava que feia ja molts anys havia estat a Sabadell «a celebrar lo primer assaig de meeting polític (...) romàntica conjura d'iniciats» de la «legió benemèrita del Catalanisme»; potser també la festa de 1887 i la ripollesa de 1888.

Es fa difícil d'imaginar-se Sardà i Salvany entre els assistents als Jocs Florals de 1907. Per què? Perquè és possible d'apamar el seu catalanisme gràcies al discurs que havia llegit a l'Acadèmia Catòlica el dia 9 de maig de 1892: *Religió y Regionalisme ó Catalunya per Nostre Senyor Jesuchrist*. És un text català que mereixeria una atenta lectura, però ara em limito a citar-ne la idea central. Al Regionalisme li «falta quelcom de vital i a gran part d'eix moviment que tant nos arrebatia i enamora, falta lo viu i verdader principi religiós». I es pregunta «a on és lo llegítim i catòlic Catalanisme?»; no el veu enlloc; solament hi ha un desgavell d'idees «del cent voltes condemnat Liberalisme. I com lo Liberalisme és pecat, i tot Liberalisme és pecat, i és pecat en tots i en qualssevol idiomes amb que es vulgui disfressar-lo, l'enemic mortal de la societat cristiana, tindrem, senyors i amics meus, un Liberalisme catalanista (...) lo qual vol dir netament que farem d'aquí en avant la guerra als drets socials de Cristo en català, aixís com antes ho fèiem en llengua forastera»⁸⁸.

És probable que quan Collell anava a Sabadell per afers estrictament sacerdotals visités Sardà i que parlessin, com pel sermó de missa nova de Mn. Joan Badia l'any 1880⁸⁹; o pel sermó de Sant Joan de 1881; o per un altre del mes de març de 1888; o pel septenari de la Mare de Déu dels Dolors, a l'abril, i per la festa major, a l'agost, de l'any 1908⁹⁰.

Durant els darrers anys de vida de Sardà i Salvany l'amistat entre ells dos retornà a l'aire dels temps més vells; eren ja grans en un món molt canviat. Mn. Joan Ugas i Grau, parlant-ne, va escriure: «Diríem que són bessons

87. *Cronica de la Restauració de Santa Maria de Ripoll*, dins *La Veu del Montserrat* XI 52 (29 desembre 1888) 416.

88. Feliu SARDÀ Y SALVANY, *Religió y Regionalisme ó Catalunya per Nostre Senyor Jesuchrist. Conferencia llegida en la Academia Católica de Sabadell lo dia 9 de Matx de 1892*, Barcelona, Llibreria i Tipografia Catòlica, 1892.

89. Va ser el dia 18 de juliol. Vegeu COLLELL, *Efemerides* 46.

90. Vegeu *Efemerides* 47, 49, 67, 114 i 115.

d'esperit.»⁹¹ Era la imatge del final. No ho era pas ben bé de tota la seva història. Tampoc no ho és com a mirall d'una part de la història políticoreligiosa de Catalunya.

Joan REQUESENS
Muralla de Sant Francesc, 35, 1-1
E-08240 MANRESA (Barcelona)

Summary

During the last quarter of the 19th century and in the early 20th century, Fathers Jaume Collell (from Vic) and Fèlix Sardà i Salvany (from Sabadell) were actively involved in the ecclesiastical, social and political life of Catalonia. However, their initial friendship and meeting of minds soon cooled off after infighting between conservative Catholics and so-called 'Mestissos'. In the first part, the author explains the main features that either united or divided them. In the second part, he describes the underlying reasons. These were mainly Sardà i Salvany's staunch Carlist political views and his conservative stand on religion, while Jaume Collell understood the need for peaceful coexistence with the politically liberal Alfonsine monarchy, and in religion matters he acted in accordance with the position of Pope Leo XIII. Sardà i Salvany did not back down from his militant stance until 1896, when he rekindled his friendship with the canon from Vic. The third part outlines another issue which kept them apart and over which they remained divided: Collell's culturally Catalanist views. According to Collell, the Church ought to participate in the *Renaixença* (Renaissance), while Sardà i Salvany took this to mean siding with liberalism which, in his opinion, epitomised all social and religious evils.

---

91. J. UGAS I GRAU, *Una glòria del periodisme*, dins *Jaume Collell. Miscel·lània d'Homage* 18.